

भारताच्या पर्यावरणीय इतिहासात आदिवासी समुदायाचे योगदान

श्री. हेमंत दिक्षिक रोडे¹, पी. आर. वाणी²

संशोधक,

संशोधन मार्गदर्शक, कला व विज्ञान महाविद्यालय, चौसाळा, जि. बीड

Corresponding Author – श्री. हेमंत दिक्षिक रोडे

DOI - 10.5281/zenodo.17662146

प्रस्तावना:

मानव आणि निसर्ग यांचा संबंध प्राचीन काळापासून अगदी घट्ट राहिला आहे. भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशात आदिवासी समाजाने या निसर्गाशी आपुलकीचे नाते जोडले आहे. त्यांच्या जीवनपद्धतीत जंगल, नद्या, डोंगर, प्राणी आणि वनस्पती यांना केवळ उपजीविकेचे साधन न मानता ते देवतास्वरूप मानले गेले आहे. आदिवासी समाजाने आपल्या परंपरा, श्रद्धा, रूढी आणि सांस्कृतिक जीवनातून पर्यावरणाचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे भारताच्या पर्यावरणीय इतिहासाचा अभ्यास करताना आदिवासी समाजाचे योगदान हे अनन्यसाधारण व प्रेरणादायी मानले जाते.

बीज शब्द (Keyword): निसर्गाशी नाते, जंगल संवर्धन, पवित्र वन / देवाचे वनी, जलस्रोत संरक्षण, औषधी वनस्पती, जैवविविधता, शाश्वत जीवनपद्धती, बिश्नोई समाज, चिपको आंदोलन, नर्मदा बचाव आंदोलन, वन्यजीव संरक्षण, पर्यावरणपूरक शेती, संस्कृती व परंपरा पर्यावरणीय संघर्ष, विकास व पर्यावरणाचा समतोल.

निसर्गाशी संवाद:

मानवाच्या अस्तित्वाचा पाया म्हणजे निसर्ग. आदिवासी समाजाने हे तत्त्व सर्वात आधी ओळखले आणि निसर्गाशी एक अखंड व आत्मीय संवाद साधला. त्यांच्यासाठी निसर्ग हा केवळ उपजीविकेचे साधन नसून तो आईसमान, पूजनीय व जपणीय आहे. आदिवासी जंगलाला “जीवनदाता”, नद्या व झऱ्यांना “देवी” आणि प्राण्यांना “बंधू” मानतात. त्यांच्या लोककथा, गाणी, नृत्य, सण-उत्सव यांत निसर्गाची थेट अभिव्यक्ती दिसते. “जितके आवश्यक तितकेच घेणे आणि उरलेले निसर्गासाठी सोडणे” ही त्यांची जगण्याची तत्वज्ञान आहे. शिकार, मासेमारी, शेती या क्रियांमध्येही ते निसर्गाचा समतोल बिघडणार नाही याची काळजी घेतात. झाडे, पर्वत, प्राणी यांना पवित्र मानून त्यांची पूजा केली जाते. यामुळे जैवविविधता टिकून राहते. एकंदरित, आदिवासी समाजाने निसर्गाशी संवाद (संवेदनशील नाते) ठेवून त्याचे रक्षण केले. त्यांच्या जीवनशैलीतून आपल्याला शाश्वत विकासाची खरी दिशा मिळते.

जंगलाचे रक्षण व संवर्धन:

भारतातील आदिवासी समुदाय हा निसर्गाशी अगदी घट्टपणे जोडलेला आहे. जंगल, प्राणी, नद्या, डोंगर हे त्यांच्या दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग आहेत. म्हणूनच त्यांनी पिढ्यान्पिढ्या वन्यजीवांचे रक्षण केले आहे. त्यांच्या जीवनशैलीत, परंपरांमध्ये व श्रद्धांमध्ये वन्यजीव संरक्षणाचे तत्त्व खोलवर रुजलेले आहे. आदिवासींच्या परंपरा व श्रद्धा- पवित्र प्राण्यांची पूजा – वाघ, सर्प, हत्ती, माकड, मोर यांना देवतासमान मानले जाते. त्यामुळे त्यांची शिकार टाळली जाते. टोटेम पद्धती – प्रत्येक कुळाने एखाद्या प्राण्याला आपला टोटेम (ओळखचिन्ह) मानले आहे. त्या प्राण्याची हत्या करणे किंवा इजा करणे निषिद्ध असते. अनेक सण, गाणी व नृत्यांमधून प्राण्यांबद्दल आदर व्यक्त केला जातो. मर्यादित शिकार – अन्नासाठी आवश्यक तेवढीच शिकार केली जाते; कधीही अतिरेकी शिकार केली जात नाही. प्रजनन काळात शिकारबंदी – प्राण्यांचा प्रजनन काळ ओळखून त्या काळात शिकार केली जात नाही. जंगल संवर्धन – जंगल टिकवले की प्राण्यांचे अधिवास आपोआप जपले जातात. औषधी वनस्पतींचा वापर – आजारांवर वनस्पतीजन्य औषधे वापरल्याने प्राण्यांवर अवलंबित्व कमी होते.

चळवळी व संघर्षातून संरक्षण:

बिश्नोई समाजाचे बलिदान (१७३०, राजस्थान) खेजडी वृक्ष तोड थांबवण्यासाठी ३६३ बिश्नोई स्त्री-पुरुषांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. हा जगातील पहिला मोठा पर्यावरणीय आंदोलन मानला जातो. चिपको आंदोलन (१९७३, उत्तराखंड) गावकरी व आदिवासी स्त्रिया झाडांना मिठी मारून तोड रोखत. यामुळे जंगलांचे वाचवणे तसेच पर्यावरण संरक्षणाबाबत

जागृती झाली. नर्मदा बचाव आंदोलन (१९८५ पासून, मध्य भारत) नर्मदा नदीवरील मोठ्या धरणांमुळे जंगल, गावे आणि जमीन पाण्याखाली जाण्याच्या विरोधात आदिवासींचा लढा. “नदी वाचवा, जमीन वाचवा, जीवन वाचवा” हा त्यांचा संदेश. डोंगरी व आदिवासींचा खाणकामाविरोधी लढा (ओडिशा, झारखंड, छत्तीसगड) बॉक्साईट, लोखंड, कोळसा खाणकामामुळे जंगल व नद्या नष्ट होत होत्या. स्थानिक आदिवासींनी आपले हक्क आणि पर्यावरण रक्षणासाठी संघर्ष सुरू ठेवला. या संघर्षांमुळे जंगल, प्राणी व नद्या वाचल्या. पर्यावरण संरक्षणाबाबत संपूर्ण देशात जनजागृती झाली. शाश्वत विकासाचे तत्त्व अधोरेखित झाले. आदिवासींच्या परंपरागत ज्ञानाला मान्यता मिळाली.

परंपरागत शेती पद्धती:

आदिवासी समाजाचे जीवन निसर्गाशी घट्ट जोडलेले आहे. त्यांची शेती ही पारंपरिक असून ती शाश्वतता, पर्यावरणीय समतोल आणि सामूहिक श्रम या तत्त्वांवर आधारित आहे. आधुनिक रासायनिक शेतीपेक्षा आदिवासींची शेती पद्धती अधिक पर्यावरणपूरक मानली जाते. झूम शेती (Shifting Cultivation): याला जुम, कोदसा, पोढू अशी प्रादेशिक नावे आहेत. डोंगराळ भागातील जंगलातील छोटा तुकडा साफ करून काही वर्षे शेती केली जाते आणि नंतर जमिनीला पुन्हा पुनरुत्पादनासाठी सोडले जाते. सेंद्रिय व नैसर्गिक शेती: शेतीसाठी रासायनिक खतांचा वापर न करता राख, शेणखत, हिरवळीखत यांचा वापर करतात. त्यामुळे जमीन सुपीक राहते आणि पर्यावरण प्रदूषित होत नाही. बहुपिक पद्धती (Mixed Cropping): एकाच शेतात ज्वारी, बाजरी, तूर, सोयाबीन, कडधान्ये, भाजीपाला अशा विविध पिकांची

लागवड करतात. यामुळे मातीची पोषणद्रव्ये टिकून राहतात आणि अन्नसुरक्षाही मिळते. स्थानिक बियाण्यांचा वापर पारंपरिक बियाणे जतन करून ठेवतात ही बियाणे रोगप्रतिरोधक असतात आणि स्थानिक हवामानाला चांगले जुळवून घेतात. सामूहिक श्रम व सहकार्य: शेतीकामात संपूर्ण गाव सामूहिकरीत्या भाग घेतो. कापणीच्या वेळी नृत्य-गाणी करत आनंदाने काम केले जाते. पाणी व माती संवर्धन: डोंगर उतारावर टेरेस पद्धतीने शेती. पावसाचे पाणी साठवून वापर जंगल व वृक्षांवर अवलंबून राहून मृदसंधारण.

पाण्याचे शाश्वत व्यवस्थापन:

आदिवासी समाज हा निसर्गाशी सुसंवाद साधून जगणारा समाज आहे. त्यांच्या जीवनपद्धतीत पाणी हे केवळ उपभोग्य साधन नसून देवतासमान मानले जाते. त्यामुळे पाण्याचा काटकसरीने वापर, साठवण आणि शाश्वत व्यवस्थापन या बाबी त्यांच्या संस्कृतीत खोलवर रुजल्या आहेत. डोंगराळ भागात लहान कुंड, तलाव, तळी तयार करून पावसाचे पाणी साठवले जाते. यामुळे भूजलपातळी टिकून राहते. नाले व झरे स्वच्छ ठेवणे पाण्याचे झरे, ओढे व नद्या पवित्र मानले जातात. त्यात अंधोळ, कपडे धुणे किंवा कचरा टाकणे निषिद्ध असते.

निष्कर्ष:

भारतातील पर्यावरणीय इतिहासात आदिवासी समुदायाचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आणि प्रेरणादायी आहे. आदिवासी समाजाने निसर्गाला उपभोगाचा

साधन न मानता तो जीवनदाता व देवत्वाचे प्रतीक मानले. त्यांच्या परंपरागत शेती पद्धती, जलसंधारणाच्या प्रथा, जंगल व वन्यजीव संरक्षणाच्या श्रद्धा तसेच पर्यावरण रक्षणासाठी केलेले संघर्ष या सर्वांमुळे भारतातील पर्यावरण टिकून राहिले आहे. बिश्नोईंचे बलिदान, चिपको आंदोलन, नर्मदा बचाव चळवळ यांसारख्या चळवळींमध्ये आदिवासींच्या निसर्गप्रेमाचा व लढाऊ वृत्तीचा ठसा उमटतो. त्यांनी दाखवून दिले की “निसर्ग वाचवणे म्हणजेच मानवतेचे रक्षण करणे.” म्हणूनच आधुनिक समाजाने आणि शासनाने आदिवासींच्या पारंपरिक ज्ञानातून शिकून पर्यावरणीय धोरणे आखणे ही आजच्या काळाची गरज आहे. शाश्वत विकासासाठी आदिवासी समाजाचे विचार व आचरण हेच खरी दिशा दाखवणारे आहेत.

संदर्भ ग्रंथ:

1. महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती: सामाजिक व सांस्कृतिक मागोवा- डॉ. गोविंद गारे
2. आदिवासी साहित्य, संस्कृती व इतिहास- रामदास भोंग, श्रीहरी थोरवत
3. पश्चिम खान्देशातील आदिवासी लोकसाहित्य- डॉ. पुष्पा गावीत
4. आदिवासी तडवी भील: रुढी, परंपरा, चालिरिती- अजिज राशिद तडवी
5. आदिवासी मराठी साहित्य: स्वरूप आणि समस्या- डॉ. प्रमोद मुनघाटे
6. आदिवासी लोकसाहित्यातील पर्यावरण जाणीव- प्रो. डॉ. महेश्वरी विरसिंग गावित